

"הרי כולנו ילדים כלפי המוחלט": דברים בעקבות קובץ המסות מחשבות מיותרות של גברת לנורית זרחי

חן שטרס

ב־1982 ראה אור קובץ מסות צנום למראה אך עשיר ודחוס בתובנותיו – מחשבות מיותרות של גברת.¹ נורית זרחי, מחברת המסות שכונסו בקובץ, פרסמה עד אותה עת שני ספרי שירה ונודעה כבר אז כאחת מסופרות הילדים הבולטות בספרות העברית.

קריאת מסותיה של זרחי במקביל לקריאת ספרותה ה"בדיונית" מעוררת את התחושות המוכרות לנו שעה שאנו קוראים את דבריהם הגלויים של סופרים שעד כה פגשנו חבויים ובלתי מפורשים מאחורי מילים, מוטיבים ועלילות. התחושות הללו כוללות, בה בעת, הבנה, גילוי ובלבול; אנו חשים את הסיפוק שבחשיפת הפנים שמאחורי המסכה המסתירה והמשחקת ובד בבד חוששים מרקמת תפרים גסים מדי בין הטענות המוצהרות לבין הרעיונות המובלעים, שהם גם מופשטים וגם מכוסים.

מסותיה של זרחי עוסקות בשלל נושאים הקשורים בכתיבה ובספרות: ילדות וכתיבה, כתיבה ובדידות, צבינו של האמן והתשוקות והחסרים המכוננים אותו, ועוד. אלה נידונים בזיקה לנושאים ספציפיים יותר כמו משפחה, הורים ואחאיות והקשר שלהם אל היצירה (במסות "הראי"; "אחוות האחים"); המתח שחוזה האישיה היוצרת בין המשפחה והחברה לבין היצירה, בין "הנשיות" לאמנות ("אשה ילדה אשה"; "מבחן כתם הדיו"; "תרגיל בהקשבה"); תפיסת הזמן וביטוייה בספרות ("ראיות"); ספרות ופסיכולוגיה ("הידיעה") ועוד.

הציר שסביבו חגים הרעיונות והמחשבות על הנושאים הללו הוא ציר הילדות, ציר שלאורכו ממוקמות רוחותיהם של "סופרים מתים", כאשר זרחי מצהירה כי היא חשה כ"חברה ב...]. מועדון המורכב בעיקרו מרוחות רפאים [...] המוכרים לי דרך רוחם, אמנים, סופרים, משוררים, ציירים".² העיקריים שבהם הם פרוסט, האחיות ברונטה, קולט, איסק דינסן וטולסטוי, לצד מוצרט ובאך. המבט של זרחי, שמאגד אותם יחד, זה המעיף אותנו בדפדוף עמוד מ"דחיסות הבית הניו-אינגלנדי" אל גן שבו זוהרת עלינו "שמש ים-תיכונית"³ הוא מבט משולב – זה של קוראת שהיא גם כותבת.

הרעיון שעובר כחוט השני במסותיה של זרחי הוא הפונדמנטליות של הילדות, הילדות כבסיס לכל כתיבה. תוך שהיא בוחנת את הזיקה בין ילדות ויצירה, מתארת זרחי את

פרוסט הסופר כילד שממתין לנשיקת לילה טוב מאמו הטרודה עם אורחיה. חברה נוספת ב"מועדון רוחות הרפאים" הספרותי היא קולט, בתה של אם דומיננטית וסוערת שאישיותה ואורחותיה מסכלות כל אפשרות לחיים מלאים ש"אחרי הילדות". כמותם ולצדם מצויה זרחי הסופרת, בתו של ישראל זרחי, אב סופר שמת בעודה צעירה מאוד ו"ילדת חוץ" מטפורית בקיבוץ. אבל, עמדתה של זרחי במסות הללו היא של קוראת-צופה שבחרת להניח בצד, באופן יחסי, את היותה כותבת, ובהתאמה את ילדותה הביוגרפית הספציפית. במסגרת אימוץ עמדת הקוראת, ולצד השילוב האינהרנטי בין היות זרחי כותבת ובין היותה קוראת, היא נזקקת פחות לתיאור ילדותה שלה ונעזרת יותר בתיאור הילדויות האינטנסיביות של פרוסט וקולט, למשל, כדי להסביר לנו, קוראים כמותה, את ה"קריטיות" של הילדות במסגרת עולמו של האמן, וזה של האדם בכלל. הילדות היא האנייה הטרופה, "ולעולם לא תרחיק להפליג בלא אנייתך".⁴

הילדות אליבא דזרחי היא גם כל דבר, "אי באמצע החיים, וכל מה שיש [בחיים] יוצא ממנה".⁵ עצמתה של הילדות נובעת מסמיכותה לבריאה. "אם אנחנו נולדים בטבור האדמה שלנו, אז שפתי הילדות מדברות עדיין משם, כביכול אצבע אחת תחובה עדיין בתוך המגמה של התווה ובוהו", כותבת זרחי. ביכולת הזאת לתחוב אצבע אל המגמה טמונה הזיקה בין הילדות והאמנות, "שם ידי נוגעת שוב באותה מגמה מופלאה".⁶ בשני מעוזי הבריאה הללו, הילדות והאמנות, "הראיה [היא] מבפנים החוצה" ובשניהם אפשר לחוות את האני שהוא "רחב ללא כל תחושת חציצה או גבול",⁷ מפני שהאני הוא הוא העולם.

מה שמבדיל בין הילד לאמן הוא המאבק: בעוד המרחב שבו מצוי הילד הוא מרחב אותנטי וספונטני של משחק, על האמן "לפלס לעצמו מגרש בכל כוחותיו, לשחק את המשחק שהוא הוא המשחק שלו, למרות שאנשים אינם מבינים [...] למרות המוות, למרות הקושי".⁸ ובצד הדגשת המאבק, המסות מבהירות לנו כי היצירה מחייבת גם איזו הפרדות, איזה ריחוק, כאלה המאפיינים דווקא את ההתבגרות, והכרחיים כדי שלא נטבע בים מושאינו, חלומותינו והאיומים שלנו.

הדגשת המאבק נוגעת בתמה שחוזרת ונשנית בכתביה של זרחי – בשירה, בסיפורת ובכתיבתה לילדים – ומקבלת בקובץ ביטוי מסאי מפורש. זוהי התמה של הקונפליקט המתמיד בין החיים במציאות ועם המציאות לבין העמידה הסרבנית מולה לעומתה. כך מתנגדת זרחי לתפיסה המייחסת "ילדותיות" לאמנים שהיו חלשים ותלויים בזולת כדי לחיות, אך חזקים כברזל כדי "ליצור יצירות אמנות גאוניות" (קירקגור, וולף, דיקנסון, פרוסט). אין זו ילדותיות, טוענת זרחי, אלא ההתנהלות מול המציאות של זה ש"מערכת החשיבויות שלו אינה דומה למערכת של העולם הקרוי בפינו מבוגר".⁹ האמן נאלץ להיענות לדרישה ההישרדותית והנורמטיבית להפריד בין עצמו לבין העולם. האמצעי שלו לחיות עם הנפרדות, עם הכרת המוות והאיון, היא דוהו, בעודו עומד על "ספו של האין", ה"נצח בתוך הרגע" בלבד.¹⁰ האמנות על פי תפיסה זו מציבה בתוך הזמן "עולם שאין בו מוות, עולם בלתי-כלה בתוך העולם של היותנו בני תמותה".¹¹ האמנות לפי זרחי (ובדומה לרעיונות הרומנטיים) נובעת מפצע, והיצירה היא סינתזה בין הפצע לבין ניסיון ריפוי. כאן מתבטאת תפיסתה של זרחי את היצירה (כמו את הילדות) כמעין נקודת איזון, נקודה ממצעת – בין

השבור לשלם, "בין בעיה לפתרונה" ובין האין המוחלט ליש. הילדים הם אלה שלפי שירה של זרחי "מקפלים עוברים אל השנה / כמבעד חרך שבדלת / בין צל לאור שוכבים / ואינם נופלים".¹² וכפי שהמקור של היצירה הוא הפצע כך גם היאחזותנו חסרת הנשימה ב"יש" מקורה ב"איום ו[ב]פיתוי הנורא של האין".¹³ הסופר, לפי זרחי, זקוק ל"שתי ראיות": "ראיית האין, הכאב שממנו אנו רוצים להתרפא [...] ראייה שבעזרתה מזהה היוצר את גיבוריו על פי האין שבו עצמו" ו"ראיית היש, שהיא הענקת הכוח [...] החיוניות לדמויות, כדי שיוכלו לנוע על במת הספר, ליצור את עולמן ולחיות".¹⁴ טולסטוי, לפי תפיסתה של זרחי, הוא דוגמה לסופר שמממש את האידאה הבריאיה הזאת – גם כשהוא עומד על סף האין הוא "ניצב על גבול היש ומתאר את הקיים, ולא את האין".¹⁵ באופן זה מקיים טולסטוי גם את הצורך בהיפרדות ובריחוק, "פה אנחנו צופים בנקודת התצפית של מי שהכל קרוב לו ורחוק ממנו באותה מידה".¹⁶

מחשבות מיותרות של גברת הוא קובץ מתעתע. מצד אחד, יש בו קווים אוטוביוגרפיים – בחשיפתו המדודה את חוויות הילדות והאמהות של זרחי ובפרישתו את תפיסותיה הפואטיות והפסיכולוגיות; אך מצד אחר, העמדה שזרחי מאמצת בעוז, זו של הקוראת, שדומיננטית כאן בהרבה מזו של הכותבת או הסופרת, מייצרת מצב נשנה של כיסוי. הפרסונה המסאית של זרחי מזכירה את הדמות המצטיירת בשיר בקובץ מלון היפנודרום: "משכנעת את עצמה שהיא תמונה / [...] מאמצת את התנהגותו של הצופה, / עליה לחקות את דרך נסיגתו ממנה. / [...] ככה היא צדה את הממד החסר".¹⁷

הניגוד המובנה הזה של קובץ המסות, העולה מהנוכחות הסימולטנית של זרחי כקוראת וככותבת, מבטא את הפוזיציה הבסיסית של הקריאה ושל הקורא האדוק (וזרחי כאן היא מופת ל"קוראים אדוקים") – עמדה שמערבת שני פנים, ללא אפשרות להכריע ביניהם. הפוזיציה הזו היא שילוב עשיר בין צופה, סובייקט פסיבי, מקבל ומכיל, לבין זה שמבקש לייצר משמעות מהדברים שהוא מקבל ומטמיע וליצור מהם דברים חדשים. כך אנו, הקוראים, נכנסים באופן טוטלי אל עולמם של המספר ושל הדמויות, אל העולם המסופר הספציפי של מרחב וזמן, ומתחייבים, לפחות בתחילת הקריאה, לקבל ולהזהות עם מרכיביו ("מישהו פורש את ראיית העולם שלו כמפה ומדריך אותי", כתחושתה של זרחי¹⁸). וכך גם אנו מבקשים להחיל את העולם הזה על זה שלנו, להתנגד או לאמץ אותו ולקוות שבאופן מסוים הוא יאיר ואולי ישנה את עולמנו.

העמדה של זרחי, ואולי התפקיד שהיא משחקת, מלמדים אותנו על תהליך הקריאה, ויותר מכך, הם ממחישים לנו את טיבו כשהיא מכניסה אותנו אליו, כמעט בעל כרחנו, ומטמיעה אותו בנו ואותנו בו. זרחי מקבלת ולומדת את ילדותם המסופרת של פרוסט, קולט, איסק דינסן והאחיות ברונטה, ומחילה אותה על ילדותה שלה ועל הבסיס שכונן את כתיבתה היא. הצעד הבא הוא הטמעת סיפור הילדות הביוגרפי, של קולט למשל, ביצירה בדיונית ושילובו עם רגשותיה בתור אמא (תינו המופלאה) והטמעת סיפור הילדות שלה ביצירות אחרות (משחקי בדידות, ילדת חוק, אם את לא יכולה לדבר יפה – תשתקי), שאותן אנו קולטים, שמוכן אנו שוב "צופים". ויותר מכך – זרחי זקוקה לנו, הקוראים, כי סיפורה של תינו נוצר ברווח שבינה לבינינו – "הרווחים בינינו ובין הסופר לבין דמויותיו",¹⁹ אולי

כפי שלתולדות חייה של זרחי "יש רוח" "בתוך תנ"ך בלתי מנקד".²⁰ הסיפור נוצר ברווח בין זרחי הכותבת לבינינו הקוראים, כמו שלפנים הזדקק טולסטוי לזרחי הקוראת במלחמה ושלום, וכמו שהעבד זקוק לאדונו, אך גם האדון אינו אדון ללא העבד שלו.

הספרות היא העמדת דגם, טוענת זרחי, "כל סיפור שנחלץ מן החביון החשוך של אפלט ראשית ההתהוות האנושית אל אור המלה הכתובה הוא ארכיטיפ חדש שנוצר או נחשף".²¹ הכתיבה והילדות, אם כך, הן נקודה ממצעת, מאזנת, שבה רגל אחת שלנו נתונה עדיין בתוך אותה מגמה חשוכה והשנייה כבר פוסעת במרחב מוצף אור; אור בריטי אפרפר ואביך, או שמש זוהרת-זורחת של גן ים-תיכוני, או אור מסנוור של בית מרפא דקדנטי מושלג. "אנחנו והמלים והסופר – חיים את המשפט יחד. אנחנו כותבים אותו יחד, כמו היינו שואבים אותו מתוך חלומנו המשותף".²² והספרות היא דגם אך לא מסדר, בניגוד לפסיכולוגיה ולדת לפי זרחי, והאומץ אינו "להתפרץ ולשבור מסגרות, אלא האומץ לחיות בתוכן".²³ באופן דומה, הקושי הקיומי האמתי על פי זרחי אינו להצליח לחיות בבדידות, אלא לחיות עם ובקרב הבריות תוך נטילת אחריות אך ללא ויתור על ה"אני" (ובדידות קשורה קשר אינהרנטי ליצירה לפי זרחי). וכך הסרבנות לעיל, הסרבנות לקבל את המציאות ולפעול על פי כלליה, מתרחשת בתוך מרחב משחקי, מרחב של יצירה. והדגם הזה שחושפת הספרות הוא התקווה שלנו לאור ולשינוי, החורגים מהכלה סבילה של סיפור.

ובגלל שאומץ משמעו לדעת לחיות בתוך המסגרות, נכשל מאבקה של "הילדה רובין הוד" בממסד.²⁴ ולכן גם מתמודדים גיבוריה וגיבורותיה של זרחי עם המציאות דרך פנטזיה שהיא בדויה לא יותר ולא פחות ממוסכמות של "המערכת של העולם הקרוי בפינו מבוגר".²⁵ – פנטזיה שהיא חלק מהעולם הזה וכך חותרת תחתיו. אזרחיו של העולם הזה "הקרוי בפינו מבוגר" הם אלה היודעים ש"מה שכולם רוצים זה מה שהכי נוח לרצות",²⁶ אך לצד זה "מלכת הקבצנים" היא שיודעת ש"אנחנו פה כדי לרצות / הכל עד פני הפוכים".²⁷ ולכן למרות ש"אני יודעת שזה נכון / מה שאמא אומרת, מה שאבא אומר", אין "זה יכול לעזור / קשמתחת למטה / יש לי נמר".²⁸ העולם של זרחי נוצר תוך עמידה סרבנית מול המציאות וחתירה תחתיה, אך זהו עולם המצוי בתוך "העולם" בדיוק כמו אלה היודעים מה כולם רוצים. הוא בדוי לא יותר ולא פחות ממה שקרוי "מציאות", או בספרות – "ראליזם", כפי שהגן ה"מומצא" כמחוז געגוע הוא "בוודאי אמיתי הרבה יותר מזה שצריך להיות קיים במוחש כדי להתקיים בנו".²⁹ כך נמצאת נחמה בדמויות שעולות מן הארסנל של אותם "סופרים מתים", כמו בסיפורים שבהם חיילת המשטרה הצבאית פוגשת בקאמי ובסארטר בתוך הארונות הצבאית³⁰ והנערה מן הקיבוץ מבקשת להביא לסופר ק', שהסב את מקצועו לבעל בית קפה בעפולה, את ספריו הלא-שרופים.³¹ ארנבה של "הנסיכה הגלובלית" מסכם זאת יפה:

האם דמויות ספרותיות מאמינות בספרות?

ודאי שלא. הן בטוחות שהן אמיתיות. מכאן שאנשים הם לא אמיתיים. איך אפשר לחשוב שאנשים הם אמיתיים אם אין להם עלילה עם היגיון? ואיך אפשר לחשוב שספרות אינה אמיתית כשאנחנו, הדמויות בספרים, יודעות שאלה החיים האמיתיים?³²

וברוח זו, מסתיים הקובץ בקריאת כיוון: "כולנו ילדים כלפי המוחלט", אומרת זרחי (ובמקום אחר – "אֲנַחְנוּ אֲבוֹדִים בְּסֶדֶר הָאֱלֹהִים"³³) וקוראת לנו

[לאמץ] את נשקם של הילדים הלא-גיליים – את המשחק. אנו יודעים שזמננו קצר, שייתכן וניקרא באמצע, שהנצחון הוא חסר פשר, אבל הדבר היחיד הטוטאלי שיש בידינו הוא הרצון ליופי, לשמחה ואהבה.
ואתו אנחנו יכולים להשיג רק דרך משחק – כואו נשחק.³⁴

הקריאה המתרוונת הזאת לשחק אינה קריאה מתייפית או אסקפיסטית. זוהי קריאה לשפיות וזוהי קריאה הממחישה לנו את כוחה של הספרות, שהוא כוח סביל ופעיל בה בעת. הקריאה הזאת לשפיות היא אחת הסיבות לרלוונטיות של קובץ המסות הזה גם היום. פירוק הדיכוטומיות של "מציאות" ו"חלום", ראיזם ופנטזיה, "ספרות ילדים" ו"ספרות למבוגרים" או "ספרות יפה", וזאת לצד קירוב והחייאה של יצירות קלאסיות שאולי הולכות ונשכחות, נוגעים לתפיסותינו היום וגם מאתגרים אותן. הסרבנות אל מול המציאות כאן היא מפוכחת ופורייה, והרי הספרות, יותר משהיא מספרת על מבוגרים, היא מספרת על ילדים, אם כי ילדים גדולים החיים ללא הורים.³⁵

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

הערות

- 1 נורית זרחי, מחשבות מיותרות של גברת: מסות, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1982.
- 2 שם, עמ' 9.
- 3 שם, עמ' 17.
- 4 שם, עמ' 21.
- 5 שם, עמ' 21 (מכאן ואילך, ההוספות בסוגריים מרובעים הן שלי, ח"ש).
- 6 שם, עמ' 8.
- 7 שם, עמ' 9.
- 8 שם, עמ' 12.
- 9 שם, עמ' 12.
- 10 שם, עמ' 45.
- 11 שם, עמ' 55-56.
- 12 נורית זרחי, "מנופפים דגליהם ירוקים", מסעי בר: שירים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1974, עמ' 47.
- 13 זרחי, מחשבות מיותרות של גברת, עמ' 59.
- 14 שם, שם.
- 15 שם, עמ' 63.
- 16 שם, עמ' 49 (ההדגשות שלי, ח"ש).
- 17 נורית זרחי, ("משכנעת את עצמה שהיא תמונה"), מלון היפנודרום, תל-אביב: תג, הליקון, 1998, עמ' 47.

- 18 זרחי, מחשבות מיותרות של גברת, עמ' 53.
- 19 שם, עמ' 51.
- 20 נורית זרחי, ("בתוך תנ"ך"), אשה ילדה אשה: שירים, תל-אביב: ספרית פועלים, 1983, עמ' 10.
- 21 זרחי, מחשבות מיותרות של גברת, עמ' 15.
- 22 שם, עמ' 51.
- 23 שם, עמ' 79.
- 24 נורית זרחי, הילדה רובין הוד: סיפור התבגרותה של ילדה, איורים: אבי כץ, תל-אביב: ספרית פועלים, 1982.
- 25 זרחי, מחשבות מיותרות של גברת, עמ' 12.
- 26 נורית זרחי, תנינה מציצה בצלחות של אחרים, איורים: הלה חבקין, תל-אביב: דביר, 1993, עמ' 9.
- 27 זרחי, "שיעור ראשון", אשה ילדה אשה, הערה 20 לעיל, עמ' 31 (בשער "משירי מלכת הקבצנים").
- 28 נורית זרחי, הנמר שמתחת למיטה: שירים לילדים, איורים: אבנר כץ, רמת-גן: מסדה, 1976, עמ' 10.
- 29 זרחי, מחשבות מיותרות של גברת, עמ' 48.
- 30 נורית זרחי, "חירות, שוויון ועוגות מרנג", נערות הפרובינציה העצובות והשאפתניות, ירושלים: כתר, 2007.
- 31 זרחי, "קפה ק' עפולה", שם.
- 32 זרחי, "המצאת המברקים", שם, עמ' 110.
- 33 נורית זרחי, ("אלהים כבה את הטנ"ך"), הדג: שירים, תל-אביב: זמורה-ביתן, 1987, עמ' 53.
- 34 זרחי, מחשבות מיותרות של גברת, עמ' 81 (ההדגשה וההוספה הן שלי, ח"ש).
- 35 שם, עמ' 79.